

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΒΟΛΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗΣ

Κάθε φορά που ανακύπτει ένα μείζον ζήτημα περιορισμού της ελευθερίας της έκφρασης, όπως στο επίκαιρο παράδειγμα της αμφιλεγόμενης αντιρατσιστικής νομοθεσίας (Ν. 4285/2014, ΦΕΚ Α' /191), επανακάμπει η σύγκρουση δύο κυρίαρχων –για τα όρια του λόγου– αντιλήψεων: της *ελευθεριακής*, η οποία προτάσσει την ανεκτικότητα και την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών, και της *πατερναλιστικής*, στην οποία το κράτος αναγνωρίζεται ως ο αρμόδιος ερμηνευτής της κοινής γνώμης και ο παιδαγωγός της ατομικής μας ελευθερίας. Η πρώτη παραπέμπει στο διάσημο *αμερικανικό πραγματισμό*, όπου ο κανόνας τής κατ' αρχήν ανεπιφύλακτης ελευθερίας της έκφρασης μεταφράζει την έντονη καχυποψία απέναντι στην κρατική εξουσία και τη βαθιά πίστη στην αρρυθμιστή «αγορά των ιδεών», ενώ η δεύτερη στον *ευρωπαϊκό νομοκεντρισμό*, ο οποίος συνέχει την κοινωνία με το κράτος και δεν ανέχεται τον ασύμβατο με το καθολικό και αντικειμενικό περιεχόμενο της αξίας/αυτονομίας του ανθρώπου ή με την αρχή της ισότητας λόγου.¹

Στο ίδιο δίπολο στήνεται και η καθ' ημάς αντιπαράθεση. Οι υπέρμαχοι της ελευθερίας της έκφρασης καταγγέλλουν την ποινικοποίηση του λόγου και την αστυνόμευση των ιδεών, με αιχμή την αυστηρή μεταχείριση του «αρνητισμού». Από την άλλη, για τον νομοθέτη είναι –τουλάχιστον– προφανές ότι η στενή σύνδεση ρατσιστικού λόγου και πράξης υπηρετεί τον επιτακτικό σκοπό της αναχαίτισης του ρατσιστικού φαινομένου. Ωστόσο, πέρα από τις πολιτικές συμπαράδηλώσεις και σκοπιμότητες του νομοσχεδίου που έχουν, μάλλον, θολώσει και τους νομικούς όρους του διαλόγου, δύσκολα μπορεί κανείς να εντοπίσει στα επιχειρήματα αμφοτέρων μια συνεκτική θέση για την ελευθερία της έκφρασης. Κι αυτό διότι παραλείπεται ένας κρίσιμος για το εγχείρημα συλλογισμός: η ανατομία της έκφρασης, πριν ακόμη τεθεί στη νομική και πολιτική της δοκιμασία, ως συ-

νταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα. *Μιλώντας, δηλαδή, για την ελευθερία του λόγου αμελούμε παραδόξως να αναρωτηθούμε προηγουμένως πάνω στον ίδιο τον λόγο.*

1. ...από τις ιδιότητες του λόγου

Σε βασικό θεωρητικό εργαλείο οριοθέτησης της ελευθερίας της έκφρασης ανάγεται, συνήθως, η (ενδεχόμενη) *προσβολή* του συνομιλητή μας. Δύσκολα, όμως, μπορεί κάποιος να παραγνωρίσει ότι όταν γίνεται αποδέκτης οποιασδήποτε δήλωσης, από την πιο χυδαία βρισιά έως την πρόγνωση του καιρού, αναπόφευκτα προσβάλλεται, καθώς οι λέξεις προσγειώνονται εντός του και *επιτίθενται* στον ενδιάθετο χώρο του. Κάθε πρόταση διαμορφώνει στον παραλήπτη την μια *συναισθηματική* κατάσταση και τον αναγκάζει να πάρει θέση απέναντί της, ακόμη κι αν πρόκειται για την εκκωφαντική σιωπή του ή την πιο προκλητική αδιαφορία. Εφόσον, λοιπόν, είναι *πραγματολογικά* αδύνατο να διακρίνουμε ανάμεσα σε προσβλητικές ή μη προτάσεις, μια (φιλελεύθερη) πολιτεία ή για την ακρίβεια η ίδια η κοινωνική συμβίωση δεν μπορεί να νοηθεί αν δεν ανέχεται *κατ' αρχήν* τις λεκτικές προσβολές, διότι τότε θα έπρεπε μοιραία να απαγορεύεται καθολικά ο λόγος, ως *προσβλητικός per se*.

Υπ' αυτό το πρίσμα της προσβλητικής φύσης του λόγου, εξίσου παραπλανητική αποδεικνύεται και μια άλλη δημοφιλής σε νομικούς και μη, ελευθεριακούς και πατερναλιστές, στοχαστές της ελευθερίας της έκφρασης παραδοχή: η διάκριση λόγου και πράξης. Μολονότι για πολλούς «actions speak louder than words», η επιτελεστική λειτουργία της γλώσσας, όπως αναδεικνύεται μετά την περίφημη «γλωσσική στροφή», είναι αυτή που ανυψώνει τα λόγια μας σε λιγότερο ή περισσότερο αιχμηρά ομιλιακά ενεργήματα και τα εξομοιώνει, από την άποψη των συνεπειών τους, με πλήρεις νοήματος πράξεις. Στην πραγματολογική θεωρία του John Austin, η *δύναμη* της πράξης της εκφοράς, ως ενδολεκτικό στοιχείο παραγωγής του νοήματος, φωτίζει τη

διαπλαστικότητα του λόγου μας.² Όμως, και στα *καθαρά νομικά*, μοιάζει μάλλον μάταιο να αναζητήσει κανείς στο διαχωρισμό λόγου και πράξης την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, από τη στιγμή που το (μοντέρνο) δίκαιο επιλαμβάνεται μιας σειράς λεκτικών ενεργημάτων (π.χ. εξύβριση, συκοφαντική δυσφήμιση, προσβολή προσωπικότητας, βλασφημία κλπ.).

Αν, λοιπόν, ομολογήσουμε ότι, όταν παίρνουμε τον λόγο, επιτελούμε και προσβάλλουμε, τότε δεν απομένει ως κριτήριο για τη νομιμότητα των εκφορών μας, παρά να διακριθώσουμε τη *ζημία* που προκαλούμε και το *ποιον* ακριβώς προσβάλλουμε. Όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, η άκριτη ποινικοποίηση της *συναισθηματικής βλάβης* δυσχεραίνει τη συγκρότηση του έμπλεου συγκρούσεων και διαφωνιών κοινωνικού και υπονομεύει καθολικά την ελευθερία της έκφρασης. Με την εξαίρεση, βέβαια, των περιπτώσεων στις οποίες ο λόγος μας *διακινδυνεύει συγκεκριμένα* και, το κυριότερο, *υλικά* τα δικαιώματα των τρίτων ή τη δημόσια τάξη.³ Η υπόθεση αυτή δεν επαληθεύεται, εν προκειμένω, στο αντιρατσιστικό νομοσχέδιο. Αντίθετα, στο άρθρο 1, ο νομοθέτης ποινικοποιεί την *αφηρημένη* διακίνηση της δημόσιας τάξης και τη μάλλον *αόριστη* πιθανότητα απειλής της ζωής, ελευθερίας και σωματικής ακεραιότητας των θυμάτων από την εκφορά του ρατσιστικού λόγου, ενώ στο άρθρο 2 η ποινικοποίηση του αρνητισμού συνδέεται άμεσα με την προσβολή του συναισθήματος.⁴ Πέραν όμως της βλάβης, σε κρίσιμο επιχείρημα για τον περιορισμό του λόγου ανάγεται και η *ταυτότητα* του αποδέκτη της προσβολής. Η αντιρατσιστική νομοθεσία ρυθμίζει, κατά κανόνα, προσβολές κατά ομάδων και όχι μόνο συγκεκριμένων προσώπων και υπερβαίνει το (φιλελεύθερο) κριτήριο της εξατομίκευσης, με συνέπεια η αφαίρεση και η ομαδοποίηση των τελευταίων να καταλήγει στην τυποποίηση «εγκλημάτων χωρίς θύματα» ή «φανταστικών εγκλημάτων» που στην πραγματικότητα διώκουν το φρόνημα και διαμεσολαβούν τη διαμάχη

Ο Γιώργος Καραβοκύρης είναι διδάκτωρ της Νομικής.

των ιδεών, στην οποία πάντα εμπλέκεται αόριστος αριθμός προσώπων.⁵

Για να κρίνουμε, όμως, ότι μια ρατσιστική φράση, όπως «οι μαύροι είναι ζώα» ή «το Ολοκαύτωμα είναι ένα παραμύθι των Εβραίων», πρέπει να εκφέρεται ελεύθερα στη δημόσια σφαίρα ή αντίθετα να ποινικοποιείται *δεν αρκεί* η παραπάνω εννοιολόγηση της ζημίας και η ταυτοποίηση του αποδέκτη της προσβολής. Πρέπει, επίσης, να δοκιμάσουμε τους λόγους για τους οποίους ο ερειστικός ρατσιστής έχει *επί της αρχής* την ελευθερία να εκφέρει τη γνώμη του.

2. ...στα θεμέλια της ελευθερίας της έκφρασης

Στη φιλελεύθερη παράδοση κυριαρχεί η αναγωγή της ελευθερίας της έκφρασης στην ελεύθερη διακίνηση των ιδεών και των επιχειρημάτων, ακόμη και των πλέον σοκαριστικών, καθώς αυτή τίθεται ως αξεπέραστη ηθική και πολιτική συνθήκη της ανεύρεσης της *καλύτερης απάντησης* στα κρίσιμα ερωτήματα που απασχολούν τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα. Η ελευθερία της έκφρασης συνδέεται άμεσα με την προσωπική αυτονομία και τη δημοκρατική αρχή, διότι μέσα από τη διαλογική αντιπαράθεση, αφενός το άτομο *εκπαιδύεται* στην ιδιότητα του πολίτη και αναπτύσσει την προσωπικότητά του, αφετέρου δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη λήψη και τη *νομιμοποίηση* των πιο ωφέλιμων για το δημόσιο συμφέρον αποφάσεων. Η διαβούλευση, ως συστατικό στοιχείο της κοινοβουλευτικής-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, επικαιροποιεί στα μοντέρνα πολιτεύματα την *πολιτική* αξία του λόγου και προσδίδει στη γενική βούληση, ακόμη κι αν εκείνη συρρικνώνεται σε μια πλειοψηφική απόφαση, το τεκμήριο της ορθότητάς της.⁶

Ωστόσο, σε αυτή την *περφεξιονιστική* για το άτομο και την πολιτεία διαδρομή δύσκολα χωρούν εξόφθαλμα αντιδραστικές και ανορθολογικές προτάσεις, όπως οι ρατσιστικές, που διόλου δεν πληρούν το κριτήριο της ωφέλειας. Για παράδειγμα, η εμμονική και παράλογη άρνηση ενός αναντίρρητου ιστορικού γεγονότος, όπως το Ολοκαύτωμα, δεν προάγει επ' ουδενί τον επιστημονικό ή, εν γένει, τον δημόσιο διάλογο – απλώς πλήττει βάναυσα το συναίσθημα της εβραϊκής, και όχι μόνο, κοινότητας. Η εξωφρενική φράση «οι μαύροι είναι ζώα» ουδόλως συμβάλλει στην προσωπική μας αυτονομία και αυτοπραγμάτωση ή στην αξία του ανθρώπου, καθώς προπαγανδί-

ζει την πλήρη απαξίωσή της. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι το συνεπειοκρατικό επιχείρημα της «αγοράς των ιδεών» ή το υψηλό ιδανικό της προσωπικής αυτονομίας υπονοεί ανοικτά την εξέταση της ορθολογικότητας ή, έστω, της χρησιμότητας της εκφερόμενης πρότασης. Έτσι, αποκλείει δυνητικά κάθε λόγο που εκφέρεται «δωρεάν» ή «λόγου χάρη», όλες εκείνες τις προτάσεις δηλαδή που φαντάζουν εντελώς α-νόητες για την (κρατούσα) κοινότητα του λόγου και δοκιμάζουν υπέρμετρα τις αντοχές της. Ως εκ τούτου, μπορεί να εφησυχάζουμε ηθικοπολιτικά, περιφρουρώντας (για παράδειγμα, απέναντι στους προκλητικούς αρνητές του Ολοκαυτώματος) τον συνεκτικό ιστό της δημοκρατικής μας πολιτείας, αλλά την ίδια στιγμή οφείλουμε να αποδεχθούμε ότι το νόημα των λόγων μας δεν θα κλείνει *de facto* στο στίβο του κοινωνικού ή του πολιτικού ή σε εκείνον της επιστημοσύνης, αλλά *de jure* στις αίθουσες των κρατικών οργάνων (Κοινοβούλιο, Δικαστήρια), που επωμίζονται την υψηλή αρμοδιότητα, εντός συγκεκριμένων και μεταβαλλόμενων πολιτικών συσχετισμών,⁷ του προσδιορισμού της αλήθειας.

Αν, όμως, δεν είμαστε έτοιμοι να υποστηρίξουμε, στο όνομα της προστασίας της ελευθερίας του λόγου, το ρίσκο της αφορήτης αστυνόμευσής της, οφείλουμε να απορρίψουμε κάθε *αντικειμενιστική* θεωρία περί νοήματος και –μεταξύ πολλών άλλων– να ανεχθούμε και τον πιο απεχθή ρατσιστικό λόγο. Για να θεμελιωθεί, ωστόσο, μια τέτοια ελευθεριακή πρόσληψη του λόγου προϋποτίθεται μια ταπεινή, πλην σκληρή, για την αυτογνωσία μας παραδοχή: *ότι ο λόγος μας είναι πάντα ατελής, ότι δηλαδή δεν γνωρίζουμε ποτέ με βεβαιότητα αυτό που λέμε*. Στη φιλελεύθερη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών η πεσιμιστική αυτή θέση αποδίδεται ως εξής: «δεν υπάρχει καμία λανθασμένη ιδέα».⁸ Όμως, προσοχή, τούτο δεν σημαίνει ότι, για παράδειγμα, η άρνηση του Ολοκαυτώματος συνιστά μια αληθή δήλωση. Η ιστορική αλήθεια έχει τη δική της ισχύ στην κοινότητά μας. Στην πραγματικότητα, η παραπάνω αρχή υποδηλώνει ότι μια φιλελεύθερη θεωρία περί έκφρασης υπερβαίνει τελικά το κριτήριο αλήθειας και ψεύδους. Κι αυτό γιατί, όταν διακέεται στη δημόσια σφαίρα η άρνηση του ειδικού ναζιστικού εγκλήματος, το νόημά της δεν έγκειται στην ίδια τη φράση και στη *σημσιολογική* της απόδοση, αλλά γεννάται αποκλειστικά στη

χρήση της και συναρτάται με το *ύφος* και το *πλαίσιο* της εκφοράς της, την πραγματολογική της δηλαδή διάσταση που αποβαίνει καθοριστική για την *ερμηνεία* της και κατ' επέκταση τη *λειτουργία* της εντός της κοινότητάς μας. Με άλλα λόγια, το ιστορικό γεγονός της γενοκτονίας είναι από μόνο του *σιωπηλό πριν μιλήσουμε για αυτό*. Η γενική και ανεπιφύλακτη απαγόρευση οποιασδήποτε πρότασης, ηθικής, πολιτικής, επιστημονικής, αισθητικής, ιστορικής κλπ., η οποία μοιραία περιλαμβάνει και την ερμηνεία της, έρχεται σε ευθεία αντίθεση όχι μόνο με την ελευθερία μας, αλλά με την *ανοικτή* και *αβέβαιη* φύση του λόγου.⁹ Αναγνωρίζοντας, συνεπώς, το δικαίωμα του αρνητή του Ολοκαυτώματος στο *λάθος*, θεμελιώνουμε το δικαίωμα όλων μας στον λόγο και, το κυριότερο, διασφαλίζουμε ως μοναδική αλήθεια το ίδιο το γλωσσικό παιχνίδι της δημοκρατίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. εντελώς ενδεικτικά: John Stuart Mill, *On Liberty and Other Essays*, επιμ. John Gray, Oxford University Press, Ν. Υόρκη 2008· Ioanna Tourkochoriti, *La liberté d'expression et la protection de la vie privée dans l'ordre juridique français et l'ordre juridique des États-Unis*, EHESS, Παρίσι 2010. Επίσης, Jean Morange, *La liberté d'expression*, Bruylant, Βρυξέλες 2009.
- 2 Τζων Λ. Όστιν, *Πώς να κάνουμε πράγματα με τις λέξεις*, μτφρ. Α. Μπίστης, Εστία, Αθήνα 2003. Για την πραγματολογική στροφή των Austin και Wittgenstein, βλ. το έργο του Stanley Cavell, *Dire et vouloir dire*, μτφρ. Sandra Laugier-Christian Fournier, Cerf, Passages, Παρίσι 2009.
- 3 Περισσότερα για την έννοια της βλάβης στο κλασικό έργο του Joel Feinberg, *Harm to Self: the Moral Limits of the Criminal Law*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη 1986.
- 4 Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο I του Ν. 4285/2014: «I. Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που *μπορούν να προκαλέσουν* διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την ανα-

πηρία, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων, τιμωρείται με φυλάκιση τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων (5.000-20.000) ευρώ». Το άρθρο 2 προβλέπει ότι: «1. Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, επιδοκιμάζει, ευτελίζει ή κακόβουλα αρνείται την ύπαρξη ή τη σοβαρότητα εγκλημάτων γενοκτονιών, εγκλημάτων πολέμου, εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, του Ολοκαυτώματος και των εγκλημάτων του ναζισμού που έχουν αναγνωρισθεί με αποφάσεις διεθνών δικαστηρίων ή της Βουλής των Ελλήνων και η συμπεριφορά αυτή στρέ-

φεται κατά ομάδας προσώπων ή μέλους της που προσδιορίζεται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, όταν η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται κατά τρόπο που μπορεί να υποκινήσει βία ή μίσος ή ενέχει απειλητικό ή υβριστικό χαρακτήρα κατά μίας τέτοιας ομάδας ή μέλους της, τιμωρείται με τις ποινές της παραγράφου 1 του προηγούμενου άρθρου».

5 Ruwen Ogien, *La Liberté d'offenser. Le sexe, l'art et la morale*, La Musardine, Παρίσι 2007.

6 Nadia Urbinati, *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, University of Chicago Press, Σικάγο 2006.

7 Σύμφωνα με το επιχείρημα του slippery slope, κάθε κοινότητα, πλειοψηφική ή μειοψηφική, μπορεί ανά πάσα στιγμή να υποστεί ένα σημαντικό περιορισμό στην ελευθερία της έκφρασής της· βλ. Χαράλαμπος Θ. Ανθόπουλος, *Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφόρησης. Ένα συνταγματικό δίλημμα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 173.

8 Στην απόφαση Gertz v. Robert Welch, (1974). Βλ. Σταύρος Τσακουράκης, *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, Π. Ν. Σάκκουλας, Ινστιτούτο Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας και Συνταγματικής Επιστήμης, Μελέτες-7, Αθήνα 1997, σ. 116.

9 Jacques Derrida, *L'Écriture et la différence*, Point-Essais, Seuil, Παρίσι 1979.

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΧΑΜΕΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ: Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ ΕΝΟΣ «NORMAL» ΠΡΟΕΔΡΟΥ¹

ΣΩΤΗΡΙΑ ΛΙΑΚΑΚΗ

Δεν έχει περάσει πολύς καιρός από τις Ευρωεκλογές που διέψευσαν τις ελπίδες των γάλλων Σοσιαλιστών για ισχυρή παρουσία στην Ευρώπη, συμπαρασύροντας και τις προσδοκίες για ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας. Ο Φρανσουά Ολάντ βρέθηκε σε θέση άμυνας, έχοντας να αντιμετωπίσει την ανησυχητική εκλογική επικράτηση της Μαρίν Λε Πεν, την καθοδική πορεία της δημοφιλίας του και την αναποτελεσματικότητα των πολιτικών του προς αντιμετώπιση της καλπάζουσας ανεργίας στη Γαλλία.²

Η Σωτηρία Λιακάκη είναι πολιτικός επιστήμονας.

Λίγους μήνες αργότερα, η παραίτηση του Αρνό Μοντμπούρ θέτει πλέον σε σοβαρή αμφισβήτηση τις επιλογές Ολάντ για αναζήτηση προοπτικής από τα αδιέξοδα της γαλλικής οικονομίας, το δυσοίωνα μέλλον της οποίας (με το έλλειμμα να αγγίζει φέτος το 4,4% του ΑΕΠ) ανακοίνωσε πρόσφατα ο Υπουργός Οικονομικών Μισέλ Σαπέν.³ Μιας οικονομίας που πασχίζει να διατηρήσει βιομηχανική παραγωγή και κοινωνικά κεκτημένα στο πλαίσιο μιας en principe «ορντοφιλελεύθερης» ΕΕ.⁴

Όπως αναφέρει ο Χρίστος Κανελλόπουλος, «[ο] χαμηλός πληθωρισμός και το ισχυρό νόμισμα δεν είναι απλώς μια

επιλογή οικονομικής πολιτικής: η σταθερότητα τιμών ταυτίζεται με την ίδια τη σταθερότητα της γερμανικής δημοκρατίας [...] η απόρριψη οποιασδήποτε αντιυφεσιακής [κεϋνσιανής ή μονεταριστικής] πολιτικής είναι συνειδητή. Οι ορντοφιλελεύθεροι αντιμέτωποι με ύφεση ανασύρουν πολιτικές που θεωρούνταν “ορθόδοξες” μέχρι την Κρίση του 1929: “Δομικές” μεταρρυθμίσεις, ισοσκελισμός του προϋπολογισμού, “εξυγίανση” της οικονομίας, εκκαθάριση των “άρρωστων” κλάδων και επιχειρήσεων. Η ύφεση και η κοινωνική καταστροφή δεν είναι το πρόβλημα, αλλά η ίδια η θεραπεία. Από την άλλη, “οι ορντοφιλελεύθεροι” συνηγο-